

ZIELONOGÓRSKIE SEMINARIA JĘZYKOZNAWCZE
SŁOWO – FORMA, TREŚĆ, UŻYCIE**Dorota Szagun**

Uniwersytet Zielonogórski

<https://doi.org/10.59444/uz.9788378425694.pp.129-140>**JĘZYKOWE WYKŁADNIKI OBRAZU KOBIETY
W REGULE POLSKIEJ ZAKONU PANNY ŚW. KLARY –
NA PODSTAWIE ODPISU Z XV/XVI WIEKU**

W obfitym dorobku naukowym profesora Stanisława Borawskiego znajdują się liczne teksty o charakterze syntetyzującym i projektującym badania z zakresu historii języka, ale i studia cząstkowe, szczegółowe, uzupełniające stan wiedzy o polszczyźnie historycznej. Niemalże wszystkie studia odzwierciedlają jednak pasję Profesora do poszukiwań archiwalnych. Takim odnalezionym i ważnym tekstem dla świadomości historycznojęzykowej jest polski późnośredniowieczny tekst reguły zakonu klarysek, wydobyty przez Stanisława Borawskiego z głębi archiwum i udostępniony czytelnikowi w postaci dokładnej podobizny zabytku, jego transliteracji, komentarza i indeksu form.

Charakterystyka zabytku

Rękopis badacze datują na początek XVI lub przełom XV/XVI wieku, jest to rękopis Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, oznaczony w *Inwentarzu rękopisów...*¹ sygnaturą 1874/I i incipitem: „Poczyna sya Regula Polska panney swyenthei Klarj”. Zabytek językowy reguły po raz pierwszy doczekał się wydania w formie transliteracji grafemicznej w 1995 roku właśnie dzięki profesorowi Stanisławowi Borawskiemu², chociaż wzmianki o istnieniu średniowiecznej reguły pojawiały się także u innych

¹ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu opracowany zbiorowo pod redakcją dr Jadwigi Turskiej, bibliotekarki Zakładu*, t. I: *Rękopisy 1-7325*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Wydano z zasiłku Prezydium Rady Ministrów, Wrocław 1948, s. 49.

² S. Borawski, *Rękopis ZNIO, sygn. 1874/I: Reguła zakonu świętej Klary. I. Transliteracja zabytku*, Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 1995, t. XXI, s. 89-121.

badaczy³. Drugie wydanie pojawiło się siedem lat później, w 2002 roku w formie transliteracji uproszczonej wraz z obszernym wprowadzeniem filologicznym Autora⁴, z kolei wydanie trzecie w 2007 roku w postaci transliteracji uwzględniającej zmiany i poprawki edycji z 1995 roku, a także podobiznę zabytku i konkordancję materiału leksykalno-grafemicznego⁵.

Zabytek jest rękopisem polskim, prawdopodobnie jednak odpisem jakiegoś wcześniejszego dokumentu, „Jest bowiem bardzo mało prawdopodobne, że pierwsza wersja dokumentu, tłumaczona albo bezpośrednio z łaciny, albo z czeskiego, była spisywana przez wielu skrybów”⁶. Rękopis składa się z 24 kart pergaminowych o formacie *quarto* i z paginacją zapisaną cyframi arabskimi w prawym górnym rogu na prawych stronach. Pod względem zawartości treściowej jest to reguła zakonna klarysek nadana konwentom przez papieża Urbana IV w 1263 roku. Tekst zbudowany jest z 26 rozdziałów, stanowiących zbiór szczegółowych przepisów i norm życia klarysek. Odnosi się głównie do praktycznej organizacji życia zakonnego, choć nie brak w niej i sporadycznych treści opisujących i regulujących życie duchowe. Całość aktu prawnego wtopiona jest w papieski akt erygujący, to jest w papieską bullę ze stosowną preambułą złożoną z formuły rozpoczynającej akt normatywny (*Poczyna sya...* 1r, 1), słowa od tłumacza oraz pozdrowienia dedykowanego siostrze, ze szczególnym przedstawieniem osobowego kobiecego wzorca patronki i zakonodawczyni św. Klary⁷.

Nazywanie kobiet w *Regule polskiej zakonu panny św. Klary*

W związku z tym, że średniowiecze nie obfitowało w teksty opisujące świat kobiet, reguła mniszek może być ciekawym językowym świadectwem pewnego wymiara życia kobiecego, choć zorganizowanego wokół rzeczywistości religijnej, silnie osadzonej w mentalności epoki. Niniejsza analiza podejmuje zatem próbę opisu językowego obrazu kobiety zawartego w *Regule polskiej zakonu panny św. Klary*. Chociaż omawiany

³ Zob. A. Brückner, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 3, Warszawa 1904, s. 114; J. Łoś, *Początki piśmiennictwa polskiego. Przegląd zabytków językowych*, Lwów–Warszawa 1922, s. 226. Za: S. Borawski, *Późnośredniowieczna „Reguła zakonu panny św. Klary”*, [w:] *Zielonogórskie seminaria polonistyczne 2001*, red. S. Borawski i J. Brzeziński, Zielona Góra 2002, s. 16.

⁴ S. Borawski, *op. cit.*, s. 15–73.

⁵ *Idem*, *Reguła zakonu świętej Klary. Wyrazy graficzne z lokalizacjami wraz z podobizną zabytku i transliteracją*, Zielona Góra 2007. W cytatach w artykule pod uwagę bierzemy tę edycję, w nawiasie podajemy kartę i wers.

⁶ M. Hawrysz, *Grafia XVI-wiecznej reguły klarysek. Rekonesans badawczy*, [w:] *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, red. M. Kuźmicki i M. Osiewicz, Zielona Góra–Poznań 2010, s. 233.

⁷ Zob. D. Szagun, *Formy atrybutywne w polskiej regule św. Klary*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2012, t. XXIII, s. 197–212.

tekst datowany jest na przełom XV-XVI wieku, uznajemy go za odpis dokumentu wcześniejszego. Polska wspólnota klariańska poświadczana jest już od wieku XIII, zatem dokumenty konstytuujące wspólnotę kształtowały się już w okresie średniowiecza, a że w rękopisie poświadczamy kilka rąk pisarskich, to pozwala przypuszczać, że jest on odpisem wcześniejszego pierwowzoru. Ponadto o ciągłości formalnej i językowej reguły zakonnej można sądzić także na podstawie dwu przesłanek: 1. wspólnoty religijne słabo podlegają wszelkim zmianom, 2. teksty administracyjno-prawne potwierdzane autorytetem władzy cechuje względna stabilność i duży stopień sformalizowania gatunkowego i językowego.

Opis organizacji życia kobiet w regule monastycznej podporządkowany został zasadom: posłuszeństwa, milczenia, ubóstwa, życia w czystości i, jak przystało na zakon kontemplacyjny, całkowitej izolacji od świata zewnętrznego. Reguła, co ciekawe, nie została napisana przez zakonników i z ich perspektywy (choć w łączności i na wzór duchowości franciszkańskiej), ale osobiście przez zakonodawczynię, kobietę – św. Klarę, co jest faktem szczególnym i wyjątkowym w historii Kościoła. Reguła zakonu św. Klary zatwierdzona została dla wspólnoty z San Damiano w 1253 roku przez papieża Innocentego IV, a później zastosowano ją do kolejnych wspólnot klarysek po zatwierdzeniu przez papieża Urbana IV. Wskazuje to także historycznie na fakt, że pierwsze reguły miały postać reguł klasztornych, pisanych na użytek konkretnych wspólnot i konkretnych klasztorów, a dopiero później stawały się regułami zakonnymi, przejmowanymi od konkretnych wspólnot jako sprawdzony wzorzec życia możliwy do zastosowania w ramach całej wspólnoty zakonnej. Rękopis, jak już wspomnieliśmy, jest tłumaczeniem i odpisem wersji ostatecznej służącej klaryskom w Polsce. Pierwsze wspólnoty klarysek powstały w Polsce jeszcze za życia św. Klary: w 1245 roku w Zawichoście (przeniesionej po 1260 r. do Skały pod Krakowem, dając później początek zgromadzeniu w Krakowie przy kościele św. Andrzeja Apostoła i w Gnieźnie) i w 1257 roku we Wrocławiu.

Przyjęta analiza językowych wykładników obrazu kobiet w *Regule polskiej zakonu panny św. Klary* oparta jest na wymienionym wyżej wydaniu Stanisława Borawskiego z 2007 roku: *Reguła zakonu świętej Klary. Wyrazy graficzne z lokalizacjami wraz z podobizną zabytku i transliteracją*, zawierającym także kompletną statystykę wyrazową, z tego wydania pochodzą wszystkie cytacje (zob. przypis 5). Analiza otwiera się na trzy perspektywy badawcze: 1. genologiczno-pragmatyczną motywowaną gatunkiem tekstu i jego uwarunkowaniami pragmatyczno-stylistycznymi (reguła jako typ tekstu urzędowego cechująca się oficjalnością, niebezpośredniością, performatywnością i dużym stopniem konwencjonalizacji); 2. stylistyczno-językową właściwą wypracowanym wzorcom stylistycznym języka religijnego oraz 3. semantyczną związaną z postulowanym wzorem życia wspólnoty kobiet. Zatem analizując językowe wykładniki pola

semantycznego kobiety, mamy świadomość, że słownictwo to warunkowane jest w tym konkretnym tekście kryteriami gatunkowymi, konwencjami tekstów religijnych i właściwościami społeczno-kulturowymi wspólnoty.

Celem reguły, jak pisze Magdalena Hawrysz, jest:

szczegółowe normowanie kodeksu zewnętrznego – od stroju przez regulacje kontaktów ze światem zewnętrznym aż do sposobów odpoczynku, w tym sposobu urządzenia dormitorium – który miał zapewnić przeżywanie doczesności zgodnie z wolą Boga. Intencją prawodawcy było zbudowanie w klasztorze przestrzeni sprzyjającej właściwemu rozwojowi duchowości oraz niezakłóconemu wypełnianiu powołania⁸.

W zasobie leksykalnym właściwym dla pola semantycznego kobiety znalazły się:

1. nazwy osób (np. *panna*; w tym formy żeńskie utworzone od rzeczowników męskich za pomocą typowych formantów, zwłaszcza *-ka*, np. *mniszka*), w tym także nazwy wyznaczające relacje między członkiniami wspólnoty i wspólnoty wobec świata zewnętrznego (np. *zakonniczka*, *siostra*);
2. określenia oparte na przypisywanych mniszkom typowych zadań i funkcji oraz postulowanych cech (np. *nowotna*, *zamkniona*, *roztropna*).

Wśród wielu różnych nazw notowanych w regule nazywających status zgromadzonych w zakonie kobiet znajdujemy dwa wyrazy łacińskie: *sorores* – z polskim i niezwykle częstym odpowiednikiem *siostry* lub *siostry zakonne*, *siostry zamknione*; oraz *moniales* – z polskim ekwiwalentem *mniszki* (×2), a także polskie: *zakonnice* (×1) i *zakonniczki* (×2). W odniesieniu do konkretnej wspólnoty klariańskiej są to wyrażenia: *siostry zakonne zakonu panny św. Klary*, *zakonniczki ubogie*, *zakonniczki zakonu św. Damiana*, *zakonniczki zakonu panny św. Klary*, na przykład:

od tichmiasth prikażuiemi ý vchwaliami, abi Profesj ý siostrj wñisthkie Zakonv thego bili Zwany Siostrj albo Zakon: nic3ki Zakonu pannei SZwienthei Clarj (2v, 22 – 3r, 1);

panney wtim zakonie bandące sdawnich czasow rosmaithimi przezwiskami zwano {jedni} sorores, drudzi moniales, niekiedy vbogie za{konnicz} ki zakonv swienteºo Damiana. A tak wám pod thimi ý ýnschimi prze3wiskami nadaný bili przi:vilieýe. odpusti. ý tefch ýnsche listhi Papieskíe (2r, 19-24).

Sama jednowyrazowa nazwa konkretnej wspólnoty zakonnej, czyli *franciszkańki* lub *klaryski*, nie jest w regule poświadczona, znajdujemy wspomniane wyżej konstrukcje wielowyrazowe, wraz z podstawowym, formalnym tytułowym wyrażeniem: *Zakon panny św. Klary*. Nazwa *klaryska* jest zatem prawdopodobnie formą późniejszą, choć możliwe, że jej nieobecność w tekście motywowana jest pragmatycznie – oficjalna

⁸ M. Hawrysz, *Wartości transcendentne we wspólnocie zakonnej w świetle XVI-wiecznej reguły klarysek*, [w:] *Zielonogórskie seminaria językoznawcze 2017: Wokół dziejów używania polszczyzny – wspólnoty, potrzeby, zachowania komunikatywne*, red. M. Hawrysz, M. Uździcka, Zielona Góra 2018, s. 61.

i urzędowa struktura reguły zakonnej miała na celu określić prawny status zgromadzenia, nie stosowała więc nazwy uproszczonej. Jak podają źródła leksykograficzne i wyniki badań historyków języka⁹, w odniesieniu do omawianego przez nas zgromadzenia pierwszą poświadczoną w słownikach jest nazwa *franciszka* (datowana na wiek XVII), utworzona od założyciela męskiego zakonu św. Franciszka, a dopiero w XIX wieku w *Słowniku wileńskim* pojawia się po raz pierwszy nazwa *klaryska* (Swil) utworzona od imienia założycielki (z łaciny *Clarissae*) z charakterystycznym formantem żeńskim *-ka*¹⁰. Zatem nazwy wspólnoty zakonnej i zakonnic w formie eponimów nie są notowane w analizowanym tekście, znajdujemy jedynie rozbudowane wyrażenia ze składnikiem w postaci imienia założycielki, typu: *zakonniczki zakonu panny Św. Klary*. Wszystkie te nazwy są determinowane spojrzeniem z zewnątrz, spoza wspólnoty i mają na celu dyferencjację tej grupy zakonnej względem innych oraz w opozycji do świata świeckiego. Do nazw tych, obecnych w regule, należą:

– *konwerska* (×1) – forma żeńska nienotowana w Sstp i Cn¹¹, wyraz pochodzi od rzeczownika męskiego *konwers*, według Sstp ‘braciszek zakonny’, z łac. *conversio* ‘odwrócenie, nawrócenie’;

– *profeska* (×4) według SPXVI ‘zakonnica, która złożyła uroczyste śluby zakonne’, od rzeczownika męskiego *profes* ‘zakonnik, który złożył śluby zakonne’ – leksem notowany w Sstp, SPXVI;

– *zakonnica* (×1) / *zakonniczka* (×2) – Sstp nie notuje formy żeńskiej, jest tylko rzeczownik męski *zakonnik* ‘członek zakonu, mnich, religiosus, monachus’; formę żeńską poświadcza natomiast SPXVI, co ciekawe *zakonniczka* ma dwukrotnie wyższą frekwencję od wyrazu *zakonnica*, podobna tendencja widoczna jest w analizowanym tekście reguły. Perspektywa opisu zewnętrznego skupia się na kobietach jako mieszkankach zakonu, a więc zamkniętych w pewnej obcej przestrzeni społecznej, stąd związek z miejscem (zakon) i symbolicznym przejściem w nową przestrzeń w wymiarze fizycznym i duchowym.

Inaczej rysowane są relacje wspólnotowe wewnątrz wspólnoty zakonnej i w ramach wewnętrznej hierarchii Kościoła, tam oparte są wyraźnie na schematach więzi rodzinnych, stąd mniszki we wzajemnych powiązaniach zwykle są nazywane siostrami, a przez hierarchów sprawujących opiekę i nadzór nad zakonem – córkami. Nazwy tego typu Marek Łaziński sytuuje wśród tytułatury wspólnotowej ideowej (tu mamy do czynienia

⁹ J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, *Leksyka religijna we współczesnych słownikach języka polskiego (nazwy zakonnic i zakonników)*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2017, 34, s. 103.

¹⁰ Zob. E. Breza, *Nazwy zakonów i zgromadzeń zakonnych żeńskich*, „Slavia Occidentalis” 2013, 70, 1, s. 40.

¹¹ Po raz pierwszy feminatyw poświadczony w: Michał Abraham Trotz, *Nowy dykcjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk 1764.

nia ze wspólnotą wiary) z właściwą asymetrią relacji¹² na wzór wspólnoty rodzinnej. Wśród córek wymienia się zwykle osobno wyraz *ksieni* – jako tytuł funkcyjny i wyraz *siostra* (*siostry*) – jako tytuł wspólnotowy, co pokazuje znaczenie hierarchii postrzeganej z punktu widzenia aktu normatywnego, mającego na celu regulować zasady życia wspólnoty zakonnej i klasztornej. Kardynał w tekstach dedykacyjnych do reguły kieruje do klarysek następujące słowa:

cardinal czorkam wschistkim kxienią i siostram pospolicie wsisthkim zakonnim zakonu panney swienthei clari w panie christusie posdrowienie (1r, 7-10);

Na:milschim Wpanie christuŝie c3orkąm Wfisth:kim KXienią i tesch siostrąm Zamknionim Zakonu Pannei swienthei clarj posdrowienie. thu:dziesch ÿ Apostolskie pr3ezegnanie (1v, 11-15).

Oprócz cytowanych w powyższych przykładach różnych nazw, pozwalających rozpoznać wspólnotę zakonną, na plan pierwszy wysuwa się rodzicielski ton przekazywanych pozdrowień z superlatywami emocjonalnymi: *najmilszym w Chrystusie córkom* („Na:milschim Wpanie christuŝie c3orkąm”, 1v,11), *najmilsze w miłym Bogu córki* („na:milsche wmilim bodze czorki”, 2v, 6).

Nie zanotowano w regule hierarchizowania relacji na wzór rodzinny pomiędzy samymi zakonnicami, nie ma więc poświadczenia matki, ani matki przełożonej, znanych nam z późniejszych reguł zakonnych i innych aktów normatywnych klasztorów żeńskich. Obecna nazwa *ksieni*, według Sstp: ‘przełożona klasztoru żeńskiego, przeorysza, monasterio monialium praeposita, priorissa’, odzwierciedla raczej funkcję niż relację, gdyż w treści często podkreśla się uprawnienia decyzyjne, ale i jej siostrzane stosunki z pozostałymi mniszkami. W tej samej perspektywie rodzinnej utrzymane jest konwencjonalne w języku religijnym wyrażenie *ojciec święty* w odniesieniu do papieża jako głowy Kościoła, co pociąga za sobą obecność wyrazu *córka* (*córki*) w odniesieniu do podlegających hierarchicznej opiece mniszek.

W zakresie nazw osób najliczniej reprezentowane tekstowo są dwa leksemy: *siostra* (148 wystąpień) i *panna* (71 wystąpień), ponadto znajdujemy takie nazwy, jak wymienione wyżej *ksieni* (×12) i *córka* (×3), a także: *dziewka* (×3), *kapelanka* (×3), *mistrzyni* (×4), *oblubienica* (×1), *patronka* (×1), *służebnica* (×1). To stosunkowo niewielkie urozmaicenie leksyki nazywającej kobiety, których życie regulować i opisywać ma reguła, wskazuje na wysoki poziom konwencjonalizacji tekstu, motywowanej zarówno potrzebą precyzji aktu normatywnego, jak i formalno-ceremonialnym stylem religijnym.

Przeważająca w tekście nazwa *siostra*, utrzymana w konwencji dominującego obrotu wspólnoty jako rodziny, motywowana jest potrzebą kształtowania relacji kobiet

¹² M. Łaziński, *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Warszawa 2006, s. 72-73.

wewnątrz społeczności klasztornej. *Siostra* to wg Sstp 'zakonnica, członkini zakonu lub bractwa kościelnego, monacha', ale też 'kobieta należąca do tego samego rodu czy pokolenia, mulier ad eandem gentem vel aetatem pertinens'; wg SXVI 'współwyznawczyni, członkini wspólnoty wiernych, soror'. Wszystkie te znaczenia drugie silnie współgrają z rozumieniem słowa *siostra* jako sposobu tytułowania współmieszkanek konwentu, wszak ich wspólnota zasadza się głównie na podstawie wspólnoty wierzeń i przekonań, a i w pewnym sensie (jeśli o klaryski chodzi) pochodzenia. Klaryski miały opinię kobiet wykształconych (w Polsce fundatorki wywodziły się między innymi z piastowskich rodów książęcych, a i pozostałe siostry łączyło pochodzenie szlacheckie, z wielkich rodów sarmackich), co zresztą uzyskuje odzwierciedlenie w pojawiających się określeniach i funkcjach opisywanych siostr, na przykład: *siostry literatki* („panni ktore vmieią czisc3 albo spiewac3” 8r, 11) i *siostry nieliteratki* („Siostri ktore nievmieią czisc3 ani spiewac3” 8r, 15). Idea siostrzeństwa, będąca pierwotnie odzwierciedleniem idei braterstwa zakonów męskich, jest najsilniej eksponowana w opisie relacji pomiędzy członkiniami zakonów żeńskich, rozumiana jako więzi równości, wspólnoty przekonań i bliskich rodzinnych relacji. Wspólnota siostr stanie się z tych samych powodów atrakcyjna także w późniejszych dyskursach kobiecych. Rzecz jasna ta równość bardziej dotyczyła siostr jednego stanu, wnoszących do klasztoru posag. „Bardzo ubogie dziewczęta, wstępujące jako konwerski, zwalniano z posagu, wychodząc z założenia, że zamiast posagu włożą we wspólny majątek więcej niż inne pracy fizycznej; ale konwersek przyjmowano mało”¹³.

Drugim pod względem częstości użycia poświadczonym w regule jest leksem *panna*, wyraźnie wiązany z ideą panieństwa, nie zaś semantycznie z niedorobnością, młodością, a ponadto znów odsyła nas do wspólnoty stanowej, rodowej¹⁴. W SStp *panna* to 'niezamężna dziewczyna z pańskiego lub szlacheckiego rodu, młoda kobieta przed zamążpójściem, dziewica, puella innupta nobili genere nata, iuuenis innupta, virgo'¹⁵. Wyraz *panna* wykazuje ponadto na utrwaloną i typową w języku religijnym łączliwość: *panna Maryja* w odniesieniu do Matki Bożej („ma bid3 chowān wpaczierkach panni Marii” 8r, 19b-20; „od Swia:ta narodzenia panni Mariei” 11v 20-21) oraz stale przy wspominaniu świętej założycielki zakonu: *panna święta*, *panna święta Klara* („ThāncZ Panna s3wientą pan christus chc3iał miedz 3a pierwfchei kamien fundamentowi” 2r, 7b-9; „panney swienthei clari” 1v, 9b-10; „Bło:gosławiona panna.S. clara” 1v, 15-16;

¹³ M. Borkowska, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002, s. 14.

¹⁴ O tym, że wyraz *panna* funkcjonuje jako tytuł grzecznościowy, przysługujący w bogatych domach nawet dziewczynkom, pisze też, w odniesieniu do epoki późniejszej, H. Wiśniewska, *Świat płci żeńskiej baroku zaklęty w słowach*, Lublin 2003, s. 41.

¹⁵ Osiemnastowieczny STr przywołuje znaczenie wyrazu *panna* jako: 'vierge, fille, pucelle', ewokuje więc takie cechy, jak: dziewictwo, dziewczęcość, niewinność i czystość.

„sczesliwi początek swoi w3iał od pannei swienthei clari” 2v, 14b-15; „bogoslavionei pannie swienthei Clarze” 16r, 8). Nazwa ta nie odnosi się zatem do wieku, ale do repertuaru cech składających się na panieństwo; panna to ‘niezamężna kobieta, niekoniecznie młoda’ według SPXVI, są zarówno panny młode, jak i panny w średnim wieku i stare. Wyraz *panna* ostatecznie, niezależnie od ładunku semantycznego, staje się wyraźnie ustabilizowaną pragmatycznie formą grzecznościową stosowaną w odniesieniu do zakonnic, podobnie jak wcześniej wyraz *siostra*: „IESLI bi bili w sgromadeniv panni młode abo:tesz i stare srzednich liath ktorebi snacz pocho:pne bili ku naucze a pamieczy dobri, takim Xi:ni ma mistrzinią” (10 r, 8-11); „difpenfowacz s młodimi pannami Zemglemi. takieś i Staremi tak iakobi ich mgłośc obaczila” (12 r, 7-8).

Panna w tym znaczeniu staje się synonimem siostry zakonnej, mniszki przebywającej w klauzurze i podejmującej wszystkie wskazania reguły: „Vvsisthkie panni ktorebi dlia miłosci pana Christuschewi chcieli zakon was przýñanc3” (3v, 14-15); „niemaią 3adnei licenciej panny wisc3ia s 3am:3 knienia” (4v, 2-3a).

W odróżnieniu od tak definiowanych panien, inne dziewczyny niebędące zakonnicami, ale po prostu pracujące w klasztorze i mogące opuszczać klasztor za zgodą przełożonych (zwykle też niższe pod względem statusu społecznego, nieszlachcianki) nazywane są konsekwentnie *dziewkami*, wyraz ten notuje Sstp w znaczeniu ‘służąca, ancilla’, SXVI ‘dziecko płci żeńskiej, dziewczyna, panna, ‘córka’ oraz ‘służebna, dwórka’: „bo thakie sdo:3wolienim pannei kxiemi. niekiedi mogą wi: nýd3 kv sprawowaniv rzec3i klastornich” (5r, 1-3); „Tho tesch moze bid3 wewsiethkich clastorzech,isch panni. albo kxiemi mogą przýñac3 mied3i 3ia niktore dziewki. a wsakosch niewielie. a tho dlia poslugi. A thakie dziewki albo Siostri mają 3ia obwiazowacz na Profe3ýą kv pelnieniv wfjsthkich vstaw a obrzadv 3akonnich” (4v, 17-22).

Wśród kolokacji z wyrazem *panna* pojawiają się: *panna ksieni* i *panny nowotne*, te ostatnie na oznaczenie zakonnic, które dopiero wstąpiły do wspólnoty klasztornej z zamiarem złożenia ślubów klasztornych i przyuczają się pod okiem *mistrzynie*:

Panna Kxiemi niema 3adnei przýmowacz swą wolią. ales sdo:3wolienim wsisthki Capituli. A takie pannei ktore ýusch biwąý przýathe do Klastora v: strzignaw3i wlo3i. bes 3amięskania ktorego mają odsienie swieckie s3ruczic3. a w3iacZ Zakonne. A thakim pannam ma bid3 wifad3o: na od siostr ýedna panna ktora bi bila Mi:3tr3ini panien Nowotnich. abi ich nav3ala sprawei 3akonnei. i c3noth. i tesch obiczaiow 3akonnich. abi takie tesch pannei Nowotne (5v, 11-21).

Mistrzynie i *ksieni* są nazwami o takim samym paradygmacie z zakończeniem na *-i*, oba wyrazy zarezerwowane są też dla eksponowanych, nadrzędnych ról w zakonie. Według SPXVI *mistrzynie* a. *mistrzynie* ‘zwierzchniczka, nauczycielka doskonała, ucząca nowicjuszek w klasztorze żeńskim’, natomiast *ksieni* według SPXVII pojawia się w dwu znaczeniach: 1. ‘przełożona żeńskiego klasztoru’ i 2. ‘księżna, władczyni’. Obydwie

nazwy są pozytywnie wartościujące i nobilitujące, występują w funkcji godności i tytułów. Wyraz *ksieni* notują także Sstp i Cn (tu w postaci *księni*). Ksieni jest siostrą, która sprawuje funkcję rozstrzygająco-przyzwalającą, stoi na straży reguły („sdo:3wolienim pannei kxiēni” 5r, 2). Z kolei *mistrzini* według reguły musi być obdarzona odpowiednimi walorami, powinna być godna, roztropna, uczona i przykładna. Oczywiście najdoskonalszym wzorcem życia zakonnego opisanym na początku reguły jest założycielka, *patronka, najpierwsza mistrzyni* („napirwſchei Mi:ſtr3inŷ a Patronki” 2r, 15-16) *panna święta Klara* opatrzona następującymi przymiotami: *błogosławiona panna, oszlachcona cnotami, uprzedzona a napełniona łaską bożą i darami Ducha świętego, wyćwiczona i nauczona chwalebnyimi naukami i przykładem św. Franciszka*.

Wśród nazw siostr znajdujemy także inne nazwy wynikające z pełnionych funkcji lub przypisanych ról:

- *kapelanka* (×3) – wyraz nienotowany w Sstp, SPXVI, feminatyw od wyrazu *kapelan* ‘kapłan pełniący swoje obowiązki przy małym kościele, kaplicy’, zapewne siostra troszcząca się o kaplicę klasztorną, in. *zakrystianka*;

- *oblubienica* (×1) – wg SPXVI ‘kobieta z wyboru pozostająca w bezżeństwie i poświęcająca się służbie bożej’, w Sstp w znaczeniu ‘narieczona, panna młoda, też żona, małżonka, virgo alicui desponsata, sponsa, item uxor, coniunx’, wyraz odzwierciedla przekonanie zakonnic, że składając śluby zakonne, stają się poślubione Chrystusowi;

- *służebnica* (×1) w SPXVI i Sstp ‘ta co służy, posługuje, wykonuje prace najemne, famula, ancilla’. W języku religijnym, zwłaszcza w *Biblii*, wyraz częsty w kolokacjach podniosłych typu: *służebnica pańska*; w regule nie ma jednak charakteru biblijnego, funkcjonuje w znaczeniu podstawowym ‘służąca’: „Siostry wſisthkie takiesch i takowe sluzebnice Profeski gdi vmie:raŷa. takie maŷ bŷd3 chowane wklastorze. o:biczaiem slusnim” (5r, 4-7). Obok wyrazu *służebnica* dużo częściej znajdujemy wyrażenie *siostry służebne* w znaczeniu siostry zakonne niewykształcone, nazywane też siostrami nieliteratkami: „A ti Siostry slu:zebne pewnich czas3ow. i mieŷc3 nasnamionowa:nich maŷ bicz c3wic3one w robotach poc3livich thudziesz i pozitecznich” (10r, 14-17).

Mniszki w tekście reguły nazywane są głównie pannami i siostrami, przy okazji obdarzane są też pojedynczymi, słabo reprezentowanymi i w małym stopniu różnicowanymi określeniami, na przykład: *siostry zamknione, siostry mgłe* lub *niemocne, stateczne, poczliwe*. Określenia te nie są wyszukane i nie mają funkcji indywidualizującej. Nazwy kobiet i określenia wzmacniają przekonania o równości i wspólnotcie, stąd najczęstszymi i kluczowymi w opisie wspólnoty są wyrazy upowszechniające: *wszystkie, współ, zgodnie*, np.: *siostry wszystkie, aby żadna nie mogła rzec to moje nie nasze; współ, zgodnie, wszystkie panny; wszystkie kapituły; pospolicie wszystkim, panny wszystkie, wszystkie panny, siostry pospolicie wszystkie, mieszkające zgodnie* i tak, aby nie były widziane różne (o czym ma decydować także szczegółowo opisany strój i zwy-

czaje). Jest to zatem siostrzano-wspólnotowy, powszechny, równy i unormowany, ale i wystandaryzowany przez regułę obraz kobiet. Reguła wielokrotnie otwiera się jednak na pewne różnice w zakresie wykształcenia, zdrowia i zdroworozsądkowych decyzji ksieni. Leksyka dotycząca panien/siostr ma charakter inkluzywny, pożądane cechy oparte są na cnotach posłuszeństwa, ubóstwa jako wyzbycia własności, życia w izolacji, ale jak postuluje reguła w zgodzie i radości: „pr3esto abisc3ie dobr3e weśelie a sgodnie wspolek mŷaskali” (3r, 8-9). Element wyłączający natomiast pojawia się w *capitulum* trzecim informującym, kogo do zakonu nie powinno się przyjmować, to jest starych, poważnie chorych i niespełnych rozumu, jako niezdolnych do podjęcia trudów klasztornych: „Pr3thim abi taki niepr3ŷmowano ktora bi ŷusch stara bila albo iezlibi iaka wada a niemoc3 wsobie miała. albo ie3libi miała bid3 roZvmv nieZupelnego” (5 r, 21-23), choć i w tym zakresie ostateczne decyzje pozostawiano wspólnocie, jeśli powód był ważny: „Wŷawshi za ia:ka pr3ic3iną barzo slusną” (5v, 3-4) i zgoda powszechna: „Panna Kxieni niema zadnei pr3ŷmowac3 swą wolią. ales sdo:3wolienim wsisthki Capituli” (5v, 11-13). Przy okazji w regule wskazuje się na konieczność świadomego wyboru życia zakonnego, każąc wstępującym kandydatkom opowiadać o trudnościach i ciężarach zakonnych, żeby się potem nie wymawiały niewiedzą (zob. 5r, 15-20).

Wnioski

Wspólnota kobiet w akcie normatywnym postrzegana jest zarówno od zewnątrz, w opozycji do rzeczywistości świeckiej i wtedy podkreślany jest poprzez nazwy jej charakter zamknięty, związany z życiem monastycznym (nazwy typu: *mniszki*, *zakonnice*, *siostry zamknione*), jak i od wewnątrz w rozumieniu wspólnoty kościelnej i wspólnoty zakonnej, opisywanej na wzór relacji rodzinnych: córki dla hierarchów, siostry względem siebie. W relacjach tych podkreślana jest także równość i wspólnotowość.

Z punktu widzenia reguły jako aktu normatywnego obserwujemy wewnętrzne zróżnicowanie nazw pod względem hierarchii i funkcji, godności zarządzające i mentorskie należą do *ksieni* i *mistrzynie*, a społeczność dzieli się na siostry wykształcone, tak zwane *literatki* (odpowiedzialne za śpiewy, modlitwy i lekturę) oraz niewykształcone, czyli *nieliteratki*, inaczej *siostry służebne*, a także na – jedyne mogące wychodzić z klasztoru za zgodą ksieni – *dziewki służebne*. Forma normatywna sprzyja konwencjonalizacji nazw i określeń osób, decyduje o ich ograniczonym zasobie, słabym zróżnicowaniu stylistycznym, co wyraźnie ma służyć precyzji aktu urzędowego, warunkuje jego niebezpośredniość i oficjalność, lekko tylko przełamaną nazewnictwem właściwym dla relacji rodzinnych, chociaż i to słownictwo wydaje się kosztować w stałych i częstych kliszach wyrażenia. Wyraźnie w nazwach widać także ślady struktury stanowej z dominacją panien szlachcianek. Ciekawsze stylistycznie wydają się fragmenty preambuły, a zwłaszcza

utrzymany silnie w stylistyce religijnej wizerunek patronki zakonu świętej Klary bogatej w przymioty, świadomej założycielki, wzorca osobowego dla całej wspólnoty klarysek.

Wykaz skrótów

- Cn – G. Knapiusz (Knapski; Gregorius Cnapius), *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece* [...], t. 1, F. Caesario, Cracoviae [Kraków] 1621.
- Sstp – *Słownik staropolski*, t. 1-11, S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków 1953-2002, <https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/results?q=sloownik+staropolski&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0> [dostęp: 30.04.2024] oraz wersja elektroniczna <https://spjs.ijp.pan.pl/ukladSloownik/index> [dostęp: 30.04.2024].
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1 i in., red. M.R. Mayenowa, F. Pełowski, Wrocław 1966-2012, http://fbcpionier.net.pl/search#fq={!tag=dterms_accessRights}dterms_accessRights%3A%22Dost%C4%99p%20otwarty%22&q=id%3AAnnhl5T [dostęp: 30.04.2024] oraz wersja elektroniczna: <https://spxvi.edu.pl/index/> [dostęp: 30.04.2024].
- STr – M.A. Trotz, *Nowy dykcyonarz to iest Mownik polsko-niemiecko-francuski: z przydatkiem przysłów potocznych, przestrog gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyynych, żeglaskich* [...], łowczych i inszym naukom przyzwoitych wyrazow przez Michała Abrahama Troca, warszawianina, wyd. nakładem Jana Fryderyka Gledycza, t. 3, Lipsk 1764, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416251/display/Default> [dostęp: 30.04.2024].
- Swil – *Słownik języka polskiego*, t. 1-2, red. A. Zdanowicz, M. Szyszko, Wilno 1861.

Bibliografia

- Borawski S., *Późnośredniowieczna 'Reguła zakonu panny św. Klary'*, [w:] *Zielonogórskie seminaria polonistyczne 2001*, red. S. Borawski i J. Brzeziński, Zielona Góra 2002, s. 15-73.
- Borawski S., *Reguła zakonu świętej Klary. Wyrazy graficzne z lokalizacjami wraz z podobizną zabytku i transliteracją*, Zielona Góra 2007.
- Borawski S., *Rękopis ZNIO, sygn. 1874/I: Reguła zakonu świętej Klary. I. Transliteracja zabytku*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1995, t. XXI, s. 89-121.
- Borkowska M., *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002.
- Breza E., *Nazwy zakonów i zgromadzeń zakonnych żeńskich*, „Slavia Occidentalis” 2013, 70, 1, s. 35-62.
- Brückner A., *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 3, Warszawa 1904.
- Hawrysz M., *Grafia XVI-wiecznej reguły klarysek. Rekonesans badawczy*, [w:] *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, „Cykliczne Spotkania Historyków Języka Polskiego”, red. M. Kuźmicki i M. Osiewicz, Zielona Góra–Poznań 2010, s. 223-233.
- Hawrysz M., *Wartości transcendentne we wspólnocie zakonnej w świetle XVI-wiecznej reguły klarysek*, [w:] *Zielonogórskie seminaria językoznawcze 2017: Wokół dziejów używa-*

- nia polszczyzny – wspólnoty, potrzeby, zachowania komunikatywne*, red. M. Hawrysz, M. Uździcka, Zielona Góra 2018, s. 51-60.
- Łaziński M., *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Warszawa 2006.
- Łoś J., *Początki piśmiennictwa polskiego. Przegląd zabytków językowych*, Lwów–Warszawa 1922.
- Migdał J., Piotrowska-Wojaczyk A., *Leksyka religijna we współczesnych słownikach języka polskiego (nazwy zakonnic i zakonników)*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2017, 34, s. 97-108.
- Szagun D., *Formy atrybutywne w polskiej regule św. Klary*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2012, t. XXIII, s. 197-212.
- Wiśniewska H., *Świat płci żeńskiej baroku zaklęty w słowach*, Lublin 2003.

Językowe wykładniki obrazu kobiety w *Regule polskiej zakonu panny św. Klary* – na podstawie odpisu z XV/XVI wieku

Streszczenie: Celem niniejszego tekstu jest analiza nazw i określeń kobiet w rękopisie „Reguły polskiej zakonu panny św. Klary” z XVI wieku. Analiza ma wyłonić językową wizję wspólnoty kobiet widzianą przez pryzmat zgodnego życia kobiet w zamkniętej wspólnocie zakonnej. Dobór środków językowych jest dodatkowo sterowany przez pragmatyczną funkcję tekstu normatywnego i językowe zabiegi konwencjonalizacji wynikające z użycia stylu religijnego.

Słowa kluczowe: nazywanie kobiet, reguła zakonna

Linguistic exponents of the image of women in the *Rule of the Polish Order of the Maiden of St. Clare* – based on a copy from the 15th/16th century

Summary: The purpose of this text is to analyze the names and terms of women in the manuscript of the “Rule of the Polish Order of the Maiden of St. Clare” from the 16th century. The analysis is to emerge a linguistic vision of the community of women as seen through the lens of the consensual life of women in a closed monastic community. The choice of linguistic means is further controlled by the pragmatic function of the normative text and linguistic conventionalization procedures resulting from the use of religious style.

Keywords: naming of the woman, religious rule